

Андрій ГРЕЧИЛО (*Львів*)

УТВЕРДЖЕННЯ ГЕРБА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ В 1917–1918 РОКАХ

Питання про становлення герба Української Народної Республіки в 1917–1918 рр. має вже доволі обширну історіографію. Однак новіші дослідження показують, що не всі проблеми у цій справі вже вдалося виявити, а деякі заміфологізовані аспекти не відповідають реальному розвитку подій.

Передумови

Важливим фактором для майбутнього вибору герба України став вихід “Ілюстрованої історії України” Михайла Грушевського. Перше видання побачило світ 1911 р. в друкарні Кульженка в Києві¹. Книга стала “бестселером”, із доповненнями матеріалом про нові події протягом наступних років її багато разів перевидавали, у тому числі – й у перекладі російською мовою. У книжці, щедро оформленій малюнками Василя Кричевського, подано зображення різноманітних монет, гербів, печаток, прапорів, що сприяло значному зацікавленню українською геральдичною тематикою.

Зацікавилися цим питанням і в Галичині. У вересні 1912 р. у львівських часописах з’явилися дві статті на тему українських земельних гербів. Спершу на сторінках “Діла” дописувач під псевдонімом Негеральдик, зазначивши, що питання з національними кольорами вже погоджене, звернув увагу на поширену практику використання на той час поєднання двох гербів – галицького лева та київського архангела, – та підкреслив необхідність встановлення якоїсь єдиної загальнонаціональної емблеми². У Галичині ще з 1848 р. твердо устійнилося трактування як регіонального і українського національного символу герба Руського королівства (Галицько-Волинської держави), відомого з початку XIV ст., – у синьому полі золотий лев спинається на скелю³. Поширення ідеї об’єднання всіх українських земель спричинило практику зображувати разом з левом й архангела Михаїла – герб колишнього Київського воєводства, а тепер більше спопуляризованого як “символ Русі” польською пропагандою під час повстання 1863 р. Тож нічого дивного, що така ідея, наприклад, на фасаді спорудженого 1905 р. у Львові по вулиці Руській будинку

¹ *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К.; Львів, 1911. – 556 с.

² *Негеральдик.* В справі наших національних емблемів // *Діло.* – Львів, 1912. – Ч. 206 (8195). – 12 верес. – С. 7.

³ *Гречило А.* Відродження українських національних символів у Галичині в 1848 р. // *Знак.* – 1998. – Ч. 16. – С. 1–2.

акційної спілки “Дністер” була втілена рельєфами цих двох гербів. Виходили друком поштівки, на яких також поєднувано лева й архангела⁴.

У відповідь на заклик Негеральдика Степан Томашівський у “Неділі” обстоював думку визнати загальнонаціональним символом лева або, “коли б у нас знайшлося більше прихильників гербового дуалізму”, він радив “сполуку двох гербів, так що гербовий щит був би постійно поділений на два рівнорядні поля; на одно поле прийшов би лев, на друге – на мою думку – належало б поставити зовсім іншу фігуру – козацького запорожця”⁵. Своєрідним підсумком обговорення стала публікація І. Крип’якевича “Герб України”, в якій подано інформацію про різні герби українських земель, що можуть претендувати на загальноукраїнський символ⁶.

З вибухом Першої світової війни 1914 р. в Галичині формується легіон Українських Січових Стрільців, які спершу використовували на шапках синьо-жовті кокарди, а пізніше різні відзнаки та прапори з поєднанням національних кольорів, галицького лева та київського архангела⁷. У стрілецькому середовищі напрацьовувалися й проекти загальноукраїнського герба, а пропозиції були узагальнені книжечкою В. Дзіковського, що вийшла у Львові 1917 р.⁸. Так, на початку 1916 р. чотар Ю. Буцманюк опрацював проект такого знака: архангел Михаїл з мечем і щитом, на якому зображено лева. Подібні елементи були також й у проектах І. Іванця та О. Куриласа. Цей символ потрапив на прапор УСС, виготовлений за проектом І. Іванця Жіночою громадою у Львові та освячений митрополитом А. Шептицьким 28 жовтня 1917 р. в Розвадові⁹. Також від жовтня 1917 р. львівські газети рекламували “Відзнаку Соборної України” з архангелом і левом, “на спомин революції і свободи України 1917 р. з воєнно срібного металю”, яку можна було придбати за 1 корону 50 сотиків.

Активна культурно-просвітня робота проводилася й серед українців з російської армії, які потрапили в австрійські та німецькі табори військовополонених. Так, у таборі в Фрайштадті (Австрія) в календарі на 1916 р. з’явилася невелика стаття, в якій також розповідалося про лева та архістратига¹⁰.

⁴ Як приклад можна навести оголошення про випуск поштової картки з таким гербом – лев і архангел (мал. Т. Гриневича): Український герб: оголошення // Ілюстрований календар товариства “Просвіта” на рік звичайний 1910. – Львів, 1910. – Б. п.

⁵ *Томашівський С.* Український національний герб // Неділя. – 1912. – Ч. 35. – 29 верес. – С. 1–2.

⁶ *Крип’якевич І.* Герб України // Календар Товариства “Просвіта” на рік 1914. – Львів, 1913. – С. 126–131. А також окремо: *його ж.* Герб України (Просвітні листки № 36). – Львів, 1914. – 16 с.

⁷ *Лазарович М., Лазарович Н.* Національні риси в атрибутиці Українських Січових Стрільців // Четверта наукова геральдична конференція: Зб. тез. – Львів, 1994. – С. 48–50.

⁸ *Дзіковський В.* Герб України // Світ: Літературно-мистецький журнал. – Львів, 1917. – № 8. – С. 129–138. Й окремо як: *його ж.* Герб України. – Львів, 1917. – 32 с.

⁹ *Лазарович М., Лазарович Н.* Національні риси... – С. 49–50.

¹⁰ *Верниволя В.* Наш національний герб і наш національний колір // Розвага: Ілюстрований календар полонених українців на переступний рік 1916. – Фрайштадт, 1916. – С. 50–53.

1917 рік

Події після повалення самодержавства в Росії в лютому 1917 р. стали поштовхом для українського національно-визвольного руху і зрештою утвердили загальнонаціональний характер символів. Під впливом київських масових акцій в березні-квітні 1917 р. побачила світ брошура В. Різниченка, в якій автор обстоював як загальноукраїнський герб зображення архангела Михаїла¹¹.

Сформована 17 (4 старого стилю)¹² березня 1917 р. Українська Центральна Рада вже на засіданні від 22 (9 ст. ст.) березня порушила питання про виготовлення своєї печатки, що було доручено зробити студентці Скрипник, яка відповідала за організаційні питання¹³. Виготовлена печатка була лише написовою і містила аббревіатуру УЦР та повну назву¹⁴.

Після проголошення 23 (10 ст. ст.) червня Першого Універсалу Центральної Ради з 28 (15 ст. ст.) червня почав працювати український уряд – Генеральний Секретаріат. Посаду генерального писаря обіймав Павло Христюк, який з перших днів порушив справу печатки для скріплення урядових актів і різних документів. Детальну інформацію про це подав у своїх споминах Микола Ковалевський: “На скликання спеціальної історичної комісії, яка виробила б проект такої печатки, не було часу, і тому, після консультації з відомим знавцем нашої старовини, директором Київського музею Біляшівським, постановлено було зробити дві печатки – велику, для особливо важних актів, і малу для поточної праці. Обидві печатки мали в собі Тризуб Володимира, при чім зав’язалась живіша дискусія над справою хреста на Тризубі. Думки наших знавців поділилися, багато з них твердили, що хрест був долучений до Тризуба щойно в останніх роках правління Володимира і тому княжий герб переважно зберігся без хреста. Були також пропозиції, що нав’язували до традицій Запорізької Січі. Пропонувалось, щоб велика печатка була з Тризубом, а мала була б зроблена за взірцем печатки кошових отаманів Запорізької Січі (козак з рушницею). Однак цю пропозицію одкинута з огляду на вужчу символіку цієї козацької печатки. Більшість погодилась на тому, що власне Тризуб, залишений нам суверенними князями Київської Русі, повинен і тепер бути гербом української держави і символом наших визвольних змагань”¹⁵.

2 жовтня (19 вересня ст. ст.) 1917 р. під час засідання Генерального Секретаріату було вирішено печатки для генеральних секретарств робити з написами: “Генеральний секретаріат України, секретарство”¹⁶. А 29 (16 ст. ст.)

¹¹ Різниченко В. Герб України (В справі українських національних емблемів). – Звенигородка, 1917.

¹² Дати до 1 березня 1918 р. подаю і за григоріанським, і за юліанським (старий стиль) календарями.

¹³ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – К., 1996. – Т. 1. – С. 40.

¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 1.

¹⁵ Ковалевський М. При джерелах боротьби. – Іннсбрук, 1960. – С. 385–386.

¹⁶ Кудлай О. Б. Українська Центральна Рада. Протоколи II–IV сесій. Документи (квітень–жовтень 1917 р.). – К., 2015. – С. 127.

жовтня обговорено пропозиції товариша секретаря М. Зільберфарба про виготовлення печаток для Секретарства міжнародних справ з єврейськими і польськими текстами, ухвалено: “Для Секретарства залишити єдину печать, а для товаришів секретаря по міжнародних справах виготовити особливі печатки на мовах єврейській і польській з відповідним текстом”¹⁷.

Мабуть, питання з печатками Генерального Секретаріату спонукало Михайла Грушевського 16 (3 ст. ст.) вересня опублікувати свою першу статтю, присвячену проблемі герба України¹⁸. Автор зазначив, що це “одно з таких питань ніби дрібних, але не маловажних, з котрим здавна звертаються до мене (і я нарешті пообіцяв пояснити сю справу в пресі) – се питання про те, що мусить вважатися гербом України”. А далі, покликаючись на опубліковані в його “Ілюстрованій історії України” матеріали, дав побіжний огляд можливих, на його думку, для використання історичних символів: позитивно оцінив “знак неясного значіння, щось вроді тризубця” з монет періоду Київської Русі, а також арбалет – герб Києва XVII–XVIII ст.; подав інформацію про козака з мушкетом; безапеляційно відкинув лева та архангела як з опущеним, так і з піднятим мечем.

Розвиток подій значно прискорили жовтневий переворот у Петрограді та проголошення Третім Універсалом Української Народної Республіки 20 (7 ст. ст.) листопада. Ще 13 листопада (31 жовтня ст. ст.) Генеральне секретарство справ освітніх звернулося до фахівців з проханням “взяти участь у підготовчій Комісії з представників історичної науки, правників, гербознавців і художників” для опрацювання герба України¹⁹. Лист підписали генеральний секретар І. Стешенко і директор комісії П. Зайцев. Засідання комісії відбулося 15 (2 ст. ст.) листопада о 7-й годині вечора в клубі “Родина”²⁰. Про хід роботи комісії можна судити за копією протоколу з архіву Г. Нарбута та другою газетною статтею М. Грушевського про герб. Участь у роботі комісії взяли М. Біляшівський, М. Грушевський, П. Зайцев, В. Кричевський, Ф. Кричевський, Г. Нарбут, Г. Павлуцький і К. Широцький. Головою комісії обрано М. Грушевського, а секретарем – М. Біляшівського. Було розглянуто можливість використання історичних символів або створення нових, обговорювали потребу проведення конкурсу. Грушевський зайняв доволі категоричну позицію: “Всі старі герби мають характер мілітаристичний або імперіялістичний, а ми хочемо творити нові державні та соціальні форми, то і емблема того мусить бути нова і, крім того, зрозуміла для всього населення

¹⁷ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 345.

¹⁸ *Грушевський М.* Про гербові знаки України // Народня воля. – 1917. – № 101. – 16 (3) вересня. Передрук: Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Документи і матеріали. – К., 2003. – С. 744–745 (але помилково вказано дату газетної публікації як “15 (03). 09. 1917”). Всі три газетні статті М. Грушевського про герб з незначними змінами опубліковано у збірці: На порозі Нової України: Гадки і мрії. – К., 1918. – С. 94–99. Новіша публікація: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2007. – Т. 4. – Кн. I. – С. 92–95.

¹⁹ *Оглоблин О.* Праця Юрія Нарбута над утворенням українського державного герба і державної печати: З архіву Ю. Нарбута // Державницька думка. – Філадельфія, 1951. – Ч. 3. – С. 47.

²⁰ Там само. Див. також: Нова рада. – 1917. – № 176. – 3 листоп. (ст. ст.).

країни”²¹. Всі присутні відкинули варіанти з архістратигом Михаїлом. Окремі учасники підтримували використання без доповнень історичного герба Гетьманщини – козака з мушкетом, але інші були проти, серед них і Грушевський: “Відновлюючи нашу стару українську державність, ми не відновлюємо нашої гетьманщини, ми хочемо творити новий лад, нові державні й громадські форми, і емблема (знак) того мусить бути нова, щоб не було підозріння в замислах відроджування старого”²². Мабуть, між М. Грушевським і Г. Нарбутом виник якийсь конфлікт щодо трактування герба Війська Запорозького (козака з мушкетом), що вилилося надалі в їдкі висловлювання Грушевського щодо зображення Тризуба на кредитовому білеті в 100 карбованців (автором банкноти був Г. Нарбут) і в різку критику Нарбутом протегованих Грушевським проектів герба УНР, виконаних В. Кричевським. Збори доручили К. Широцькому скласти відповідний “доклад”²³.

У висловлених під час засідання пропозиціях відчувалася орієнтація на символіку тогочасних держав із немонархічним республіканським устроєм. Наприклад: на синьому тлі золоті зорі за кількістю земель України (за аналогією до зірок на прапорі США), або у синьому полі золота літера “У” (Україна), або “У.Н.Р.” (за прикладом емблеми Французької республіки з літерами “R.F.”).

У своїй другій статті про герб М. Грушевський не тільки навів розглянуті під час наради пропозиції, а й висловив “деякі додаткові гадки, які прийшли на думку пізніше”: основним символом може бути у синьому полі золотий плуг як символ “творчої мирної праці в новій Україні” (за аналогією до герба Ліберії – “республіки визволених з неволі негрів”), з тим, щоб цей знак зайняв місце на щиті, складеному з історичних гербів. “Наоколо його (над ним, півкругом чи що) можна розмістити в трьох полях державні знаки старої України: знак старої Київської держави Володимира Вел[икого], герб Галицько-Володимирського королівства – їздця (див. Ілюстр[овану] іст[орію], с. 126) і герб гетьманщини. Внизу, в двох полях, можна дати герби Києва й Львова, двох культурних центрів старої України: київський лук і львівського волинського їздця. На верху сего гербового щита, коли б хотіли його чимсь вінчати, можна б поставити одну емблему старших наших не довершених мрій – з печатки «Великого князівства Руського», утвореного Гадяцькою унією 1657 р. Се голуб з оливною галузкою, вісник національного замирення й спокою...”²⁴ Як щитотримачі пропонувались “символи трудящого народу – жінка з серпом по одній стороні й робітник з молотом по другій” (на це варто звернути увагу, оскільки радянський символ – серп і молот – був затверджений в Росії тільки 1918 р.)²⁵.

²¹ *Оглоблин О.* Праця Юрія Нарбута... – С. 48.

²² *Грушевський М.* Державний герб України // Народня воля. – 1917. – № 159. – 25 (12) листоп. – С. 1.

²³ *Оглоблин О.* Праця Юрія Нарбута... – С. 48.

²⁴ *Грушевський М.* Державний герб України. Треба зауважити, що пропонований тут набір елементів для герба не витримує геральдичної критики.

²⁵ Усі ці пропозиції не мали графічного вирішення, тому пізніші спроби зобразити за цими описами якісь малюнки є лише авторськими реконструкціями й не

У пропозиціях М. Грушевського яскраво відобразилися його політичні соціалістичні погляди. Зрештою, він не був і не вважав себе фахівцем у галузі геральдики, що й підкреслив у статті при обговоренні проекту з літерами – “але геральдисти кажуть, що буква в гербі се проти правил геральдики”, натомість висловив свої думки “під увагу тих, хто буде укладати наш державний герб для ужитку органів нашої республіки”²⁶.

1918 рік

У грудні 1917 р. Генеральний Секретаріат розглядав питання про друкування українських грошей, і перший кредитовий білет у 100 карбованців з’явився в обігу 6 січня 1918 р. (24 грудня ст. ст.)²⁷. На цій банкноті, розроблений Г. Нарбутом, було зображено у восьмикутній рамці знак князя Володимира – Тризуб, з хрестом над середнім “зубом”. Грушевський у своїй пізнішій третій статті про герб постарався їдко вколоти Нарбута, зазначивши, що “на 100-карбованцевих білетах він (Тризуб. – А. Г.) рисовникови не вдався”²⁸.

У кінці 1917 – на початку 1918 р. з’являються нові публікації про справу герба, переважно як відгуки на другу статтю Грушевського. Спершу С. Волох помістив у “Книгарі” рецензію на брошуру Різниченка про герб, захищаючи проект з архістратигом²⁹. Потім у львівському “Українському слові” Л. Цегельський критично оцінив пропоновані нові варіанти герба, натомість обстоюючи історичний герб з левом чи козаком із мушкетом, а якщо вже новий проект, то “золоте, промінисте сонце на блакитному полі”³⁰. Іншу статтю подав у київському “Шляху” автор під криптонімом Леонід К., який аналізував давніші публікації Крип’якевича та Різниченка, негативно оцінив варіанти з архістратигом (з релігійних мотивів) і левом (з політичних), прихильно поставився до козака з мушкетом, але, зваживши на висновки Грушевського, запропонував утворити комісію зі спеціалістів, а проект вивести на розгляд Українських Установчих Зборів³¹.

претендують на історичну достовірність (див., напр.: Клейноди України: З історії державної і національної символіки: Комплект з 33-х кольорових художніх сувенірних листівок. – К., 1991. – Лист. 22).

²⁶ Грушевський М. Державний герб України.

²⁷ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 482, 493; Українські гроші. Опис державного кредитового білета на 100 карбованців // Нова рада. – 1917. – № 216. – 23 груд. (ст. ст.). – С. 3; Обідний М. Графіка Українських грошових знаків // Стара Україна. – 1925. – Ч. XI–XII. – С. 198–200; Гнатишак М. Замітки до державних грошей України з 1917–20 років // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч. 2. – С. 5–9.

²⁸ Грушевський М. Український Державний герб // Народня воля. – Житомир, 1918. – № 19. – 28 (15) лютого. – С. 1.

²⁹ Волох С. [Рец. на:] Різниченко В. Герб України (В справі українських національних емблемів) // Книгарь. – К., 1917. – Ч. 4. – Грудень. – С. 198.

³⁰ Цегельський Л. До питання українського державного гербу // Українське слово. – Львів, 1918. – Ч. 11. – 17 січ. – С. 1; Ч. 12. – 18 січ. – С. 1; Ч. 14. – 22 січ. – С. 1; Ч. 15. – 23 січ. – С. 1; Ч. 16. – 24 січ. – С. 1.

³¹ Леонід К. В справі герба України // Шлях. – К., 1918. – Ч. 2. – Лютий. – С. 33–40. Й окремих виданням як: його ж. В справі герба України. – К., 1918. – 8 с. Можливо, що автором цих матеріалів був Леонід Кузнецов.

Від грудня 1917 р. Українська Центральна Рада отримала право ухвалювати закони для УНР³². 27 (14 ст. ст.) січня 1918 р. Центральна Рада затвердила тимчасовий закон “Про флот УНР”, в якому фіксувався Тризуб на прапорі військового флоту (на наполягання Морської Ради над Тризубом було додано хрест):

“2. Прапором української військової фльоти є полотнище о двох – блакитному і жовтому кольорах. В кряжі блакитного кольору історичний золотий тризубець з білим внутрішнім полем в ньому”³³.

Використання Тризуба на кредитовому білеті та на морських прапорах вплинуло на справу щодо Державного герба УНР. 22 (9 ст. ст.) січня 1918 р. Четвертим Універсалом Центральної Ради проголошено самостійність України, тому питання про герб вимагало негайного вирішення. Війна з більшовицькою Росією не давала змоги організувати конкурс, та й Центральна Рада, провівши останнє засідання в Києві 7 лютого, змушена була покинути місто й переїхати спершу до Житомира, потім до Сарн і нарешті – до Коростеня. 25 (12 ст. ст.) лютого в Коростені на засіданні Ради Народних Міністрів було ухвалено: “Внести в Раду закон про установлення для Української держави прийнятого морським флотом герба Володимира Великого (без Хреста)”³⁴. Того ж дня на засіданні Малої Ради затверджено: “Гербом Української Народної Республіки приймається знак Київської Держави часів Володимира Святого”³⁵. Слід мати на увазі, що засідання відбувались у

³² Витяг з протоколу Центральної Ради про ухвалу закону про надання Українській Центральній Раді виключного і неподільного права видавати закони для УНР. 25 листопада [ст. ст.] 1917 р. // Уряди України у ХХ ст. – К., 2001. – С. 67.

³³ Подаю за публікаціями: Наказ про оголошення тимчасового закону про флоту Народної Української Республіки. 13 березня 1918 р. № 8 // Вістник Ради Народних Міністрів УНР. – К., 1918. – № 16. – 7 квіт. – С. 3; Тимчасовий закон про флоту Української Народної Республіки // Там само. – 1918. – № 19. – 13 квіт. – С. 1; Накази по Морському Відомству Української Народної Республіки // Там само. – 1918. – № 24. – 24 квіт. – С. 2. Копії цього закону в: ЦДАВО. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 9; Ф. 2203. – Оп. 1. – Спр. 3–б. – Арк. 3. Публікація також у: Про створення української національно-державної символіки у роки визвольної боротьби (1917–1920 рр.) / Підг. Д. Ф. Розовик // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1999. – № 4. – С. 116–117 (док. № 3, 6). Слід зазначити, що в низці публікацій помилково подано дату затвердження як “18 січня” (ст. ст.), замість 14 (див., напр.: *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород, 1932. – Т. 1. – С. 384; *Климкевич Р.* Прапор // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. – Т. 6. – С. 2309; *Гломозда К., Яневський Д.* Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України // УІЖ. – 1990. – № 5. – С. 59). На жаль, не оминули помилки й такого ґрунтовного збірника документів, як: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 566 (у примітці 296 подано “18 січня”); К., 1997. – Т. 2. – С. 106 (у документі № 51 подано чомусь “13 січня”).

³⁴ Там само. – Т. 2. – С. 165. Засвідчена копія: ЦДАВО. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 4–4 зв.

³⁵ Закон про державний герб України // Вістник Ради Народних Міністрів УНР. – 1918. – № 15. – 5 квіт. – С. 1. Також див.: ЦДАВО. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 25; Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 3; Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 12; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 166 (док. № 85); Про створення української національно-державної символіки... – С. 117 (док. № 5).

вагоні на залізничному вокзалі Коростеня, а прийнятий закон мав лише текстову частину без графічних додатків.

Того ж дня прийнято й закон про запровадження в Українській Народній Республіці нового (григоріанського) числення часу з 16 лютого, вважаючи його 1 березоля (березня). Дмитро Дорошенко, описуючи ці події у своїй “Історії України”, повідомляв, що 1 березня прийняли закон про нову монетну систему (запроваджено гривню), а далі: “тоді ж було ухвалено й герб Української Народної Республіки”³⁶, що призвело до низки помилок в інших публікаціях, у яких дату прийняття герба також почали хибно вказувати як 1 березня³⁷.

Тризуб виконував у кінці Х ст. функцію княжого знака, зображався на печатках, монетах, ювелірних виробках, посуді та різних предметах, що були княжою власністю. У різних князів він зустрічається у різному графічному виконанні. Первісне значення його невідоме, хоча існує багато версій та тлумачень³⁸. Зрештою, основним було те, про що писав у своїй третій статті про герб М. Грушевський: “Се оздоба питоменна, не запозичена, зв’язана з нашою тисячолітньою державною політичною і культурною історією”³⁹. Власне, ця стаття була повністю присвячена поясненню вибору цього символу як державного герба. Скорочені варіанти статті без вказівки на автора передруковувалися багатьма регіональними виданнями України та поза її межами⁴⁰. У відповідь на це з’явилися нові публікації на тему герба. Так, В. Різниченко у часописі “Шлях” прорецензував статті Леоніда К. та В. Дзіковського, а також критично оцінив рішення Центральної Ради про затвердження Тризуба⁴¹. Натомість О. Назарук відгукнувся схвально, що “сей наш герб – свідок нашої старої культурності й організаційно-державного зміслу”, а основну увагу приділив потребі належного художнього виконання герба і пропонував використовувати на прапорах великий герб – “головний герб [...] оточений малими гербами поодиноких українських волостей (земель)”⁴².

На початку березня 1918 р. більшовиків вигнали з Києва. Українська Центральна Рада повернулася до столиці 9 березня. Тут і продовжилася робота над гербом. 12 березня Михайло Грушевський передав замовлення розробити протягом тижня проекти малюнків державного герба та печатки

³⁶ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т. 1. – С. 330–331.

³⁷ Передовсім варто назвати таку публікацію, як: Українська Загальна Енциклопедія. Книга Знання в 3-ох томах. – Львів; Станіславів; Коломия [1935]. – Т. 3. – Ст. 890.

³⁸ *Пастернак О.* Пояснення тризуба, герба київського князя Володимира Святого / Переднє слово С. Шелухина. – Ужгород, 1934. – 42 с. Репринт цього видання: К., 1991.

³⁹ *Грушевський М.* Український Державний герб.

⁴⁰ Герб Української Народної Республіки // *Дніпро*. – Херсон, 1918. – № 14. – 18 (5) квіт. – С. 2; Державний герб Української Республіки. Знак держави Володимира Великого // *Діло*. – 1918. – Ч. 60. – 16 марта. – С. 3; Державний герб України // *Громадська думка*. – Вецляр, 1918. – Ч. 19. – 30 берез. – С. 1–2.

⁴¹ *Різниченко В.* Герб України // *Шлях*. – К., 1918. – Ч. 3. – Березень. – С. 53–59.

⁴² *Назарук О.* Формальні проблеми української державности (Герб, монетна одиниця, військовий однострій і стяги). – К., 1918.

відомому українському графікові й архітекторові Василю Кричевському, з яким мав давні дружні стосунки – той оформляв згадану раніше “Ілюстровану історію України”, а його майстерня містилася в будинку Грушевського на вулиці Паньківській, спаленому тепер більшовиками⁴³. Кричевський працював над проектами в підвальному приміщенні музею, де надав йому тимчасове житло і майстерню М. Біляшівській.

Виконані В. Кричевським проекти герба та печатки були готові до недільного засідання Малої Ради 22 березня 1918 р. Його довелося відкрити на півтори години пізніше о 13:30 через запізнення членів Малої Ради. При формуванні порядку денного Грушевський повідомив, що “пропонується щоби члени Малої Ради оглянули рисунки гербу України і Державної печаті, які були заготовлені на підставі попередньої ухвали⁴⁴ Центральної Ради і коли будуть в принципі відповідати вимогам Центральної Ради то ми моглибє сьогодні внести їх на затвердження”⁴⁵.

Засідання тривало 2,5 години Завершується протокол словами М. Грушевського: “З огляду на пізній час я просивби аби законопроекти були відложені на найблизше засідання, а тепер прошу розглянути проекти, рисунок гербу при чім наше засідання моглоби закінчитися. Найблизше засідання я пропонувавби в неділю в 12 годині. На порядку деннім звідомлення Голови Ради народних міністрів про остаточне доповнення кабінету і законопроекти, котрі підготувала комісія законодатних⁴⁶ внесень. Проти цей оповістки і часу найблизшого засіданнь ніхто не висловлюється. Засідання закривається”⁴⁷.

У деяких виданнях в діаспорі було поширено твердження, що нібито 22 березня Центральна Рада затвердила окремими законами Тризуб як герб УНР, а також жовто-блакитний прапор, помінявши порядок кольорів на затверджених ще в січні блакитно-жовтих прапорах⁴⁸. Проте ні в газетних звітах, ні в офіційних вісниках про затвердження під час цього засідання якихось законів про герб і прапор взагалі не згадується⁴⁹. Якщо детально проаналізувати текст протоколу за 22 березня 1918 р., то стає очевидним, що питання про прапор того дня не порушувалося зовсім і ніхто порядку кольорів не змінював, а щодо герба – то тільки виносилися для ознайомлення графічні проекти. Тобто лише пропонувалося узгодити розроблені В. Кричевським варіанти герба та печатки, хоча жодного обговорення чи відомостей

⁴³ Павловський В. Василь Григорович Кричевський: Життя і творчість. – Нью-Йорк, 1974. – С. 41–42.

⁴⁴ В оригіналі машинописного протоколу подано з помилкою – “узвали”.

⁴⁵ ЦДАВО. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 112.

⁴⁶ В оригіналі подано з помилкою “законрдатних”.

⁴⁷ ЦДАВО. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 130.

⁴⁸ Климкевич Р. О. Діяльність Михайла Грушевського в царині української геральдики і сфрагістики // Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1966. – Ч. 1-2 (9-10). – С. 88; його ж. Прапор. – С. 2309–2310.

⁴⁹ Мала Рада. Засідання 22 березня // Нова Рада. – 1918. – № 40. – 23 (10) берез. – С. 2; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 223–224 (док. № 122).

про якісь прийняті з цього питання додаткові законодавчі акти в офіційному протоколі не зафіксовано.

Цікаво, що в тогочасних київських газетах не було опубліковано й погоджених малюнків герба та печатки УНР. Натомість інформацію про “затвердження” 22 березня великого та малого державних гербів і великої та малої печаток, а також їхні малюнки були опубліковані пізніше в новому виданні “Ілюстрованої історії України” Грушевського⁵⁰. В обох гербах і печатках Тризуб був розроблений на основі знака Володимира Великого, за князювання якого Київська Русь досягла найбільшої могутності й до її складу входили всі пізніші українські землі, цим герб України символізував ідею Соборності – об’єднання всіх етнічних українських територій в одну державу. На проектах герба Тризуб оточував стилізований оливковий вінок, що мав відображати мирну політику УНР. Ймовірно, що цей вінок зроблено за пропозицією М. Грушевського, який ще у своїй другій статті про герб писав: “Оливним галузем можна б і окружити сей щит, замість якої-небудь арматури – так, як се має герб Португалії”⁵¹.

Доволі дивно, що до розпуску 29 квітня Української Центральної Ради і встановлення Гетьманату ці герби так і не потрапили до офіційного використання. Наприклад, 2 квітня 1918 р. Міністр пошти і телеграфів Г. Сидоренко видав наказ про негайне усунення всіма поштово-телеграфними установами УНР герба колишньої Російської імперії – двоголового орла, – якщо такий ще десь залишився⁵². Проте в цьому наказі чомусь не йшлося про заміну царських символів новими гербами УНР.

Виглядає на те, що М. Грушевський вирішував питання герба та печатки на власний розсуд, без погодження з усіма членами створеної восени 1917 р. комісії. Це викликало негативну реакцію передовсім з боку спеціалістів у галузі української геральдики В. Модзалевського та Г. Нарбута. Міністр народної освіти доручив професорові В. Модзалевському підготувати історичну довідку про герби УНР, що той і зробив 10 квітня 1918 р. з критикою проектів Кричевського⁵³. А вже 18 квітня на засіданні Ради Центрального Комітету охорони пам’яток старовини і мистецтва під головуванням М. Біляшівського та за участі К. Широцького було прийнято постанову у справі герба України: “Позаяк прийнятий зараз герб України не має під собою серйозних історичних підстав, Рада постановила: для вирішення цього питання скликати спеціальну комісію”⁵⁴.

⁵⁰ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1918. – С. 552–553, 560–561.

⁵¹ Його ж. Державний герб України.

⁵² Наказ про негайне усунення всіма поштово-телеграфними установами Української Народної Республіки двоголових орлів (герби російської держави) // Вістник Ради Народних Міністрів УНР. – 1918. – № 22. – 20 квіт. – С. 3.

⁵³ Гай-Нижник П. П. З історії створення державного герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського // Архіви України. – 2001. – № 6. – С. 105.

⁵⁴ Про створення української національно-державної символіки... – С. 117–118 (док. № 7).

Ще більше запитань викликає справа “великого” та “малого” гербів. Тут проблема не стільки в їхній потребі, як у відсутності різниці між обома знаками за композиційною побудовою. Власне “великий герб” мав би відрізнятися від “малого” або більшою кількістю елементів у щиті, або додатковими позаштитовими фігурами, чого в проєктах В. Кричевського немає. Натомість подано два рівноцінні варіанти герба, що схиляє до припущення, що з них мали вибрати лише один. Печатки виконані попарно до проєктів гербів: якщо для “малих” Тризуб має тонку зовнішню облямівку, то для “великих” внутрішні поля Тризуба заповнені однаковою декоративною сіткою. Недоліком цих гербів була також надмірна орнаментальна графічна манера, відсутність геральдичного щита та й виконання лише у чорно-білій подачі.

Проте вдалося відшукати й кольоровий видрук одного з гербів, названого в публікації М. Грушевського “малим”, на якому був синій овальний щит (на графічних варіантах його контур не промальований), обрамлений золотим оливковим вінком, а тонка облямівка Тризуба слугувала технічною контурною лінією⁵⁵. Не менш цікавим є й підпис до цього кольорового видруку: “Герб Української Народної Республіки. За герб Української Народної Республіки Центральна Рада ухвалила «__» дня лютого 1918 року прийняти знак Володимира Святого, що хрестив Україну. Він стоїть на його грошах і представляє верх його булави”⁵⁶. Замість пропущеної дати олівцем вписано “12”, що відповідає затвердженню закону про герб у Коростені 12 лютого 1918 р. за старим стилем. Цікаво також, що символ підписано просто як “герб”, а не як “малий герб”. Зрештою, якщо у вищезгаданому квітневому листі В. Модзалевського мова йде про “герби УНР” у множині, то рекомендації Ради Центрального Комітету охорони пам’яток старовини і мистецтва згадують лише “герб України” в однині. Тому відсутність якогось офіційного документа про затвердження одного чи двох варіантів гербів 22 березня і формальне “підкладання” одного з проєктів до закону з 25 (12 ст. ст.) лютого викликає не лише певні сумніви, а й свідчить про незавершене юридичне оформлення державного герба УНР у 1918 р.

Вся ця геральдична та юридична плутанина навколо герба (чи гербів) УНР призвела до того, що проєкти В. Кричевського так і не стали використовуватися на практиці, а за період Української Держави гетьмана Павла Скоропадського та відновленої в кінці 1918 р. Української Народної Республіки роботу над гербом продовжував уже Г. Нарбут, хоча й його проєкти офіційного затвердження не отримали⁵⁷.

Зрештою, Тризуб залишився гербом і Української Держави, і відновленої УНР, однак вживався без оливкового вінка й у доволі різних графічних формах. Що стосується печаток, то пропозиція В. Кричевського вживати на т. зв. “малій печатці” вписаний у ромб Тризуб збереглася в наступні роки на

⁵⁵ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. 224: Стебницький П. Я. – № 628.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Детальніше про це див.: *Гречило А.* Проєкти герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 101.

Утвердження герба Української Народної Республіки в 1917–1918 роках

печатках різних установ і військових підрозділів – лише в ромбі додавали аббревіатуру “УД” або “УНР”⁵⁸.

* * *

Підсумовуючи, треба відзначити, що утвердження герба Української Народної Республіки в 1917–1918 рр. відбувалось у складних умовах революційних змін та війни. Зрештою герб сформувався як ідентифікаційний атрибут національно-визвольного руху. Він спирався на історичні традиції давніх форм української державності й підкреслював спадковість по Київській Русі та відображав ідею соборності українських етнічних земель. Герб УНР також загалом отримав схвальне сприйняття за змістом, хоча його становлення за формою завершити через суб’єктивні причини не вдалося.

Основними датами юридичної фіксації символу протягом цього періоду слід вважати:

- 27 (14 ст. ст.) січня 1918 р. – законодавче затвердження Тризуба з хрестом на прапорі військового флоту УНР;
- 25 (12 ст. ст.) лютого 1918 р. – затвердження закону про герб УНР.
- 22 березня 1918 р. – схвалення графічних зображень гербів УНР.

Хоча національні символи протягом наступних 70-ти років й не могли нормально функціонувати й розвиватись в умовах як різних окупаційних режимів, так і радянської тоталітарної системи, однак вони зберегли своє функціональне значення й популярність і відіграли важливу роль у відновленні Української Державності в 1991 р.

ІЛЮСТРАЦІЇ

1 – Поштівка “На новий рік многая літа” з гербами (1907 р.)

⁵⁸ *Гречило А.* Чотири печатки українських установ 1918–20 рр. // *Знак.* – 2005. – Ч. 37. – Грудень. – С. 1; *Шаповалов Г.* Унікальна пам’ятка української сфрагістики доби змагань за державність початку ХХ ст. // *Музейний вісник.* – 2003. – № 3. – С. 98–99; *Запорізький обласний краєзнавчий музей.* – Інв. № ЗКМ КВ-50674/В-4136; та ін.

2 – Печатка Української Центральної Ради (1917 р.)

3 – Реклама відзнаки “Соборна Україна” (1917 р.)

4 – Тризуб на кредитовому білеті 100 карбованців, деталь (проект Г. Нарбута)

5 – Великий державний герб УНР (проект В. Кричевського)

6 – Малий державний герб УНР (проект В. Кричевського)

7 – Велика державна печатка УНР (проект В. Кричевського)

8 – Мала державна печатка УНР (проект В. Кричевського)

9 – Видрук герба УНР (березень 1918 р.)

10–11 – Печатки з Тризубом у ромбі (1918–1919 рр.)

Утвердження герба Української Народної Республіки в 1917–1918 роках

Андрій Гречило (Львів). Утвердження герба Української Народної Республіки в 1917–1918 роках

Формування в 1917–1918 рр. української державності, проголошення Української Народної Республіки та декларування її незалежності потребували утвердження державного герба. Вибір було зроблено – гербом став історичний символ, який підкреслював спадковість України по Київській Русі та відображав ідею соборності українських етнічних земель. Тризуб став символом національно-визвольної боротьби українського народу. Його функціонування як державного герба України було відновлено 1992 р.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, герб, Тризуб, Михайло Грушевський.

Андрей Гречило (Львов). Утверждение герба Украинской Народной Республики в 1917–1918 годах

Формирование в 1917–1918 гг. украинской государственности, провозглашение Украинской Народной Республики и декларирование ее независимости требовали утверждения государственного герба. Выбор был сделан – гербом стал исторический символ, который подчеркивал преемственность Украины от Киевской Руси и отображал идею соборности украинских этнических земель. Трезубец стал символом национально-освободительной борьбы украинского народа. Его функционирование как государственного герба Украины было возобновлено в 1992 г.

Ключевые слова: Украинская Народная Республика, герб, Тризуб, Михаил Грушевский.

Andrii Grechylo (Lviv). Adoption of the Coat of Arms of the Ukrainian People's Republic (1917–1918)

With the formation of Ukrainian statehood in 1917–1918, there was the proclamation of the Ukrainian People's Republic and declaration of its independence that demanded the adoption of the State Coat of Arms of the time. The choice was made on a historical symbol which emphasized the continuity of Ukraine from Kyivan Rus' and displayed the idea of the reunion of all Ukrainian ethnic lands. The Trident became a symbol of the national liberation struggle and of the Ukrainian people. It was restored as the State Coat of Arms of Ukraine in 1992.

Key words: Ukrainian People's Republic, Coat of Arms, Trident, Mykhailo Hrushevsky.